

Иманалиева Ғ.Қ.¹, Ешимов М.П.², Ермагулова А.А.³,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
¹доценті, ф. ғ. к., ²аға оқытушысы, ф. ғ. к., ³II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kafinos2016@gmail.com

ҚАЛИХАН ЫСҚАҚ ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ («КЕЛМЕС КҮНДЕР ЕЛЕСІ» РОМАН-ЭССЕ) КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КҮЙІ

Мақалада қаламгер Қалихан Ысқақ шығармасындағы («Келмес күндер елесі» роман-эссе) кейіпкерлердің эмоционалдық күйінің берілу жолдары қарастырылады. Көркем шығармадағы адамның эмоциялық көңіл-күйін, ішкі эмоциясын білдіретін сөздердің табиғаттағы қандай да бір затқа теңеліп қолданылу ерекшелігі мен көркемдік сипаты көрсетіледі.

Автор шығармасында сезімнің, еріктің қатысуы негізінде тілдің көркемдеуші құралы арқылы бейнеленетін сөздерді кейіпкердің тілімен шебер береді. Сонымен бірге, экспрессивтілік белгілі бір тіл бірліктерінің қызметін белсендіру арқылы сөйлеушінің психикалық жай-күйін айқын көрсетіп, сөздің әсер ету әлеуетін арттырады.

Автор шығармасынан адамның кейбір дене мүшесінің қимыл-қалпын білдіретін лексика-семантикалық топтарды және бір нәрсеге теңеу арқылы еркелете қолданылатын эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтарын көруге болады.

Түйін сөздер: эмоциялық, кейіпкер тілі, бейвербалды амал, экспрессия, бағалауыштық.

Imanalieva F.Q., Eshimov M.P., Ermagulova A.A.
**Emotional state of characters in the works Qalihan Ysqaq
(«Kelmes kynder elesi» roman-essay)**

The article discusses ways of expressing the emotional state of the characters in the works Qalihan Ysqaq («Kelmes kynder elesi» novel-essay). It is a question of comparing the features of the emotional state of the person and the inner emotions with natural phenomena in the artistic character. The author in his work conveys a sense of the person in the language of the character. At the same time, by using expressive words clearly shows the mental state of human and the influence of words. The author in his work uses several types of lexical-semantic groups: lexical-semantic group of words physical movements; emotional lexical and semantic word used by the character.

Key words: emotional, character, language, non-verbal way the expression is evaluated.

Иманалиева Ғ.Қ., Ешимов М.П., Ермагулова А.А.
**Эмоциональные состояния персонажей в творчестве Қалихан Ысқақ
(«Келмес күндер елесі» роман-эссе)**

В статье рассматривается способы выражения эмоционального состояния персонажей в творчестве Қалихан Ысқақ («Келмес күндер елесі» роман-эссе). Идет речь об особенностях сравнения эмоционального состояния человека с природными явлениями в художественном характере. Автор в своей работе чувство человека передает на языке персонажа. В то же время, с помощью экспрессивных слов ясно показывает психического состояния человека и влияние слов. Автор в своей работе использует несколько видов лексика-семантических групп: лексическо-семантическая группа слов физических движений; эмоциональные лексические и семантические слова используемые персонажем.

Ключевые слова: эмоциональный, характер, язык, невербальная путь, выражение оценивается.

Қаламгердің көркем шығармасы мен кейіпкерлер тілінің қарым-қатынастағы бейвербалды амалдардан тұратындығы сөзсіз. Шығармада кейіпкерлердің эмоциясы қарым-қатынастағы бейвербалды амалдардан тек қана сөйлесушілердің не айтып, нені мезгеп тұрғанын ғана емес, сонымен бірге олардың жасаған әрбір қимылдары мен іс-әрекеттерінен, ым-ишараларынан көңіл-күйінің қандай күйде, жағдайда екенін, яғни оның ашулы, қуанышты, жақтырғандығы мен жақтырмағандығын, ұялғанын, қайғылы екенін білуге болады. Адам баласы табиғи жолмен берілген мұндай табиғи қасиеттерді жасыра алмайды, қанша жасырмақ болғанымен оның астарында табиғи қасиеті жатады. Мысалы, қуаныштан жүрегі жарылайын деп тұрған адам өз қуанышын қанша жасырғанымен, оның от шашып, сәулеленіп тұрған жанарынан бәрібір қуаныш ізін байқауға болады. Ал қалған эмоцияға байланысты бейвербалды амалдар да осылай.

Сыртқы дүние заттары мен құбылыстар адамның қажеттеріне сәйкес келу-келмеуінің нәтижесінде пайда болып отыратын психикалық үрдістердің түрін сезім деп атайды. Көптеген ұнамды және ұнамсыз сезімдерді туғызып жек көрушілік, шошыну, абыржу, наздану т.б. осындай сезімдер мен эмоциялардың сан алуан түрлері күнделікті тұрмыста адам бойынан көрініс тауып отыратыны белгілі. Сезімдер мен эмоциялардың адамның практикалық әрекетінде алатын орны зор.

Жағымды эмоциялық көңіл-күй барынша өнімді жұмыс істеуге жағдай жасайды, ол адамға «кереметтей күш-қуат» береді, мұндайда адам ешбір шаршап-шалдығу дегенді білмейді. Адамның жан-дүниесінің шарықтап жан-жақты жетілуінің қажетті шартты сезімдерінің байлығы. Сезімнің қораш, солғын болуы адам өмірін де күңгірт, мардымсыз етіп жібереді.

Көптеген ғалымдар өз ғылыми зерттеулерінде бейвербалды компоненттердің эмоцияға тәуелді болуына байланысты эмоцияларды төмендегіше бөледі: позитивті, яғни жағымды эмоциялар (күлу, сыпайы түрде сөйлеу т.б.), негативті-агрессивтік (ашулана сөйлеу) және қорқу, депрессия қалыбын танытатын негативті-астеникалық (көз қырын тайдыру, жылау т.б.). Ол осы аталған топтарды пайызға шағып, олардың қолданысына көңіл аударған. Ғалымның есептеуі бойынша негативті-астеникалық бейвербалды амалдар 28,5%-ға, позитивті бейвербалды амалдар 22,8%-ға, нейтралды бейвербалды амалдар 34,2%-ға, негативті-агрессивтік

бейвербалды амалдар 44,5%-ға жеткен. Осы айтылған эмоциялардың барлығына ортақ басты бір ерекшелігі оларда әр түрлі мәнерлі қозғалыстардың болып отыратындығында.

Эмоция сөзінің шығу тегі латын тіліндегі «*emovere*» етістігі арқылы жасалған. Бұл толқыту (возбуждать, волновать) деген ұғымды білдіреді. Сөз сөйлеушінің ойымен қатар, оның әр түрлі психикалық толқуларын білдіреді. Эмоцияның қазақша мағынасы толқу, қуаныш белгісі деген ұғымды білдіреді.

Эмоция деп айналадағы жағымсыз қатынастың сәулеленуін айтамыз. Эмоциялар дүниедегі шындықтың жүйкеде сәулеленуінің айрықша бір түрі. Эмоция адамның сыртқы келбеті, бет әлпеті, дауысы арқылы айқын көрінеді. Сезім жалпы көңіл-күйді, ал эмоция сол көңіл-күйдің белгілі бір жағдайға қатты әсерленуін білдіреді. Әрине, адамдардың эмоциялары бірдей болмайды, себебі олардың айналасындағы зат, құбылыстарға қатысы бірдей емес. Әр адамның мінезіне, олардың басынан кешкен тәжірибесіне қарай сыртқы дүниенің әсеріне жауап қайтаруы түрліше болады. Адам эмоцияларының бір-бірінен айырмашылығы сезімдердің күш жағынан, әрекет ету мерзімінің уақыт мөлшері жағынан, олардың қимылдарынан, бет әлпетінен білініп, көрініп отырады. Осындай іс-әрекеттердің нәтижесінде *эмоционалдылық* терминінің аяси кеңейе түседі.

Проза мен поэтикаға байланысты бірқатар еңбектерде *эмоционалдылық* пен *экспрессия* ұғымдары синонимдер немесе фразеологиялық бірліктердің функционалды-стистикалық сипаты мен сөйлем семантикасына қатысты тепе-тең шамалар ретінде қарастырылып келсе, ауызекі сөйлеу т.б. семантикалық қолданыстарды талдау барысында *эмоционалдылық* пен *бағалауыштық* бірліктер біртұтас бірліктесөз етіледі. Ал эмоция ұғымын кең мағынада түсінетін ғалымдар *эмоционалдылық* категориясының ұғымына адам эмоциясын сипаттау және білдіру мақсатында қолданылатын бүкіл тілдік амалдардың жиынтығын жатқызады. Эмоционалдылық категориясына қатысты бірқатар еңбектерді шолу барысында аталмыш бірліктің шекарасы мен құрамы төменгідей жүйелілікте көрініс тапқанын көруге болады:

1. Белгілі бір эмоцияны, сезімді, көңіл-күйді білдіретін сөздер (*қуаныш, мұң, жақсы көру, қорқыныш* т.б.).

2. Белгілі бір нәрсеге немесе құбылысқа деген жеке-дара субъектінің немесе қоғамның қатынасын білдіретін эмоционалды-бағалауыш-

тық лексика (*жауыз, тамаша, жақсы, жаман, сараң* т.б.).

3. Еркелету, қомсыну, үлкейту, кішірейту белгілерін білдіретін жұрнақтар арқылы жасалған сөздер (*апатай, балақай, жігітсымақ, байеке* т.б.).

4. Эмоционалды және экспрессивті бояулы тура мағынасындағы сөздер (синонимдер, омонимдер, антонимдер, варваризмдер, архаизмдер) және ауыс мағына негізіндегі эмоциялы сөздер (метафора, эвфемизм, эпитет, тенеу, мысқыл).

5. Белгілі бір затқа, құбылысқа, іс-әрекетке, күй-жағдайға тән белгінің жоғарғы дәрежесін білдіретін күшейткіш сөздер (*нөсер, қарқылдап кұлу, тарс ете қалу*).

Көптеген жағдайда ғалымдар тарапынан осы эмоционалды бірліктер сөз етілгенде, экспрессия категориясы да назардан тыс қалмайды. Аталмыш категорияларды тануға бағытталған еңбектерде «эмоционалдылық» және «экспрессия» деген терминдермен қатар, «эмоционалды-экспрессивтік», «экспрессивтік-эмоционалды» деген терминдер де ұшырасады. Ауызекі қолданыстағы экспрессивті лексиканы арнайы зерттеген ғалым Н. Лукьянова «Экспрессивная лексика разговорного употребления: проблемы семантики» (1986 г.) атты еңбегінде былай деп жазады: «Если принять в качестве исходного тезиса о том, что экспрессивная функция связана с выражением эмоций и чувств, то необходимо принять и второй постулат, логический вытекающий из первого. Экспрессивные лексические единицы, выражая эмоции говорящих лиц, являются эмоциональными» [1, 22]. Дегенмен, әрі қарай нақты деректерді келтіре отыра, ол барлық экспрессивтік бірліктер эмоционалды бола бермейтіндігін баса айтады.

Экспрессивтілік категориясы тіл бірліктерінің экспрессивтік стилистикалық қызметін анықтауда басшылыққа алынатын негізгі ұғым болып табылады. Ол – тіл бірліктерінің коммуникативтік мақсат-міндеттен туындайтын белгілерінің стилистикалық жиынтығы. Экспрессивтілік белгілі бір тіл бірліктерінің қызметін белсендіру арқылы сөйлеушінің психикалық жай-күйін айқын көрсетіп, сөздің әсер ету әлеуетін арттырады. Экспрессивтілік тілде эмоционалды, бағалаушылық, қарқындылық, көркемдеушілік тағы басқа мағыналық элементтердің интегративтік жиынтығы болып, ол нақты контексте жүзеге асып, контексте түсіндірілетіндіктен, ол көпқырлы, күрделі құбылыс болып табылады.

Қазақ тілінде эмоционалды сөздерді қимылды, қимылдың санын, заттың атауын, санын

білдіретін және адамның көңіл-күйіне байланысты шыққан сөздер деп, лексика-семантикалық топқа бөліп, одан әрі іштей бірнеше айырушы (дифференциалды) семаларға жіктеп қарауға болады. Қимылдың білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары.

Қимыл-қалпын білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары. Қаламгер жазушының шығармаларында кездесетін эмоционалды сөздердің өзін жалпы адамға қатыстылығы, жан-жануарларға қатысты деп жалпылап және олардың кейбір дене мүшесінің қимыл-қалпын білдіретіндер деп жалқылап іштей шағын екі топқа жіктеп қараймыз. Адамға қатысты: *бұраңда, бұрти, бұртаңда, қипақта, қонаңда, мелиш, салбыра, шалжи, шошаңда* т.б. Мысалы: – Мұқтар үккен масағын шала қуырып қара бақырдың бұрқ етуін аңдып *бұртиып* отыр [5, 69]. Мұқтар дүмбілез егінді жұлдың деп ұрсады-ау деген қауыппен *қипақтап* біраз тұрды да Бөкемнің жүзіне күлкі үйірілген соң ыржалақтап қосқа жүгірді. Ыстық сүт пен дүмбіл бидайды көргенде: – Бәсе, Бекбау тұқымы екенің рас болса, ұрлықсыз жүрмесең керек еді, – деп Бөкем аспазымыздың қолының пысықтығын да *қағыта* кетті. – Қара қостан дәм татпай кетем бе деп қорқып едім. – Сосын бізбен қатар отырып бидайға қолын созды, темір күрекшеге құйып берген сүттен де тартынған жоқ. Жаратқан сопақша бетіне шақтап қана жаспырған қапталы қушықтау жарғақ мұрынның жотасына *салбырап* шық жинала бастаған екен, дүмбіл бидай, ыстық сүт бастыққа да жағатын тәрізді [5, 72].

Адамның кейбір дене мүшесінің қимыл-қалпын білдіретін лексика-семантикалық топтар: *бұлтың, шұнти былғаң, қылжаңт* т.б. Мысалы: – Қарағай мен шырша ымыртта ғана, жел тұрмаса да үн катады, қыр астынан жеткен сыбызғы сазындай мұңға бөлейтін тәтті бір сыңсу. – Темен...Еркелету ме, әлде еріншектік пе, адам атын ауыз толтырып ежіктеп жатпай жармысынан кесіп тастап *шұнтита* салатын әдетіміз бар. Темірбекті – Темен, Қажыбекті – Қажөк, Әділбекті – Әлөк, Болатбекті – Болаш, Мырзақелдіні – Мырзөк, тіпті шал екеш Құмарбек те Кәмөк атанып, толық есімін жаназасында ғана естіп кетті, жеңгіміз Күлпашты – Күпай дй салатынбыз... Айта берсек Береговой атанған да бар. Космонавт болсын деп сәбиге әдейі қойған ба десем, бұл да *қылжақ* есім боп шықты [5, 137].

Еркелету мәнінде қолданылатын эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары.

Олардың мағынасына қарай іштей бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөлуге болады.

Бір нәрсеге теңеу арқылы еркелете қолданылатын эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық таптары: *адалым-ай, айбарым, айдарлым, айым, алақайым, алтыным, аңқауым-ай, арысым, аспаным, балапаным, жанным, жарқыным, жарығым, жарықтығым, жолбарысым, көгершінім, көлеңкем, күнім, қалқам, қалқатайым, қалқаш, қанатым-ай, қарағым, қарашығым, қозым, қорғаным-ай, қошақаным, құлыным, қымбаттым, періштем-ау, сабазым, сәулем, тарланым-ай, шүкірім, шырағым, шыбыным, шырайлым, шырақтарым* т.б. Мысалы: – Жылап-еңіреп жөнелген жігіт қатынын тірі көргенде жүрегі орнына түсіп, қуанғанынан: – Айналдым! Аю таласа таласын, қайнағандан аман қалғаның қандай жақсы болған!-депті [5, 188]. – Құлыным, тұра ғой, ел көшіп кетті, сен жұртта қалдың, -деген апамның дауысын естіп көзімді ашып алғанда Асылбек ағам есіктен кіріп келе жатыр екен [5, 227]. Экзаменатор қасындағы қара жігітке қырсықты ма, қалған екі сұрағымды айтқызыбай «Емтихан пашпыртына» «Отлично» деген бағаны қойып берді де тағы да көзіме қадалып отырып: – Айналайын, қалған сынақтардан құлап қалып жүрме, сен оқитын бала екенсің, – деді [5, 246].

– Қайным-ау, мен сені әлі күтіп жүрмін ғой, қашан аласың? – дегенде кірерге тесік таппай, Түрленбай ағамның алдында кінәлі болған адамдай бетіне қарай алмай, ақ тер, көк терге түсетін едім... [5, 257]. – Қарағым-ай, саған қимай жүргенде жеңгенді алланың өзі алып кетті ғой! – деп кемсеңдеп жылады... [5, 257].

Бұл келтірілген мысалдардағы сөздер табиғаттағы қандай да бір затқа теңей қолданылып, адамның ішкі эмоциясын білдіріп тұр.

Қорыта келгенде, эмоционалды (эмотив-экспрессив) сөздердің категорияларын адамның қоршаған болмысқа деген әртүрлі көңіл-күйін, сезімін білдіретін сөздер – «эмотив» сөздер деп, адамның қоршаған ортаға деген әртүрлі әсерін білдіретін эмоцияның (кейде олар қатыспайды), сезімнің, еріктің қатысуы негізінде тілдің көркемдеуші құралы арқылы бейнеленетін сөздер – «экспрессив» сөздер деп анықтаймыз. Сондай-ақ, экспрессивтілік белгілі бір тіл бірліктерінің қызметін белсендіру арқылы сөйлеушінің психикалық жай-күйін айқын көрсетіп, сөздің әсер ету әлеуетін арттырады. Экспрессивтілік тілде эмоционалды, бағалауыштық, қарқындылық, көркемдеуіштік тағы басқа мағыналық элементтердің интегративтік жиынтығы болып, ол нақты контексте жүзеге асырылады.

Әдебиеттер

- 1 Лукьянова Н.А. О термине экспрессив и о функциях экспрессивов русского языка // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Сборник научных трудов. – Аып. XI. – Новосибирск, НГУ, 1980.
- 2 Джунисбеков А. Гласные казахского языка. – Алма-Ата, 1972.
- 3 Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. II бөлім (лексика). – Алматы, 1955.
- 4 Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. – Алматы, 1969.
- 5 Ысқақ Қ. Келмес күндер елесі. Роман-эссе. – Ана тілі, 2013.

References

- 1 Lukyanova N.A. O termine ehkspressiv i o funkciyah ehkspressivov russkogo yazyka // Aktual'nye problemy leksikologii i slovoobrozovaniya. Sbornik nauchnyh trudov. – Ayp. HI. – Novosibirsk, NGU, 1980.
- 2 Dzhunisbekov A. Glasnye kazahskogo yazyka. – Alma-Ata, 1972.
- 3 Dosqaraev J. Qazaq tiliniñ jergilikti erekşelikleri. II bölím (leksika). – Almatı, 1955.
- 4 Esenov Q. Qazirgi qazaq tilindegi şarttı jäne qarsılıqtı bağımiñqı söylemder. – Almatı, 1969.
- 5 Isqaq Q. Kelmes künder elesi. Roman-ésse. – Ana tili, 2013.